

О. А. Іванова, Л. А. Дубровіна
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ПІВЧІ БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ У РЕПЕРТУАРІ
РУКОПИСНИХ КНИГ XVI СТ. У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У колекції Інституту рукопису (далі – ІР) НБУВ, що є одним із унікальних рукописних зібрань як в Україні, так і у світі, у репертуарі рукописних книг (далі – РК) XVI ст. щоденні півчі богослужбові книги – Мінеї, Тріоди та Октоїхи – вслід за рукописними євангеліями складають другу за величиною групу. XVI ст. було перехідною епохою для української культури, епохою національного відродження, що відбивається у рості національної свідомості та збереженні національних традицій.

В умовах національного та релігійного гноблення в XVI ст. православна церква залишалася останньою твердиною для збереження культурних та мовних традицій. Головними осередками культури та освіти були монастирі, які разом з церквами мали великі збірки, сформовані з книг, що переписувалися безпосередньо ченцями монастиря, а також за рахунок пожертв і дарів. При церквах і монастирях діяли православні школи, де діти отримували початкову освіту за Псалтирем, часословом, вивчали церковний спів.

З появою у культурному житті України у другій половині XVI ст. друкованої книги потреба суспільства у книгописанні не зникає. Рукописна книга не тільки не втрачає свого значення, а, навпаки, досягає небувалого розвитку.

Традиційно для того часу першочергово переписувалися книги релігійного спрямування, а найчастіше – півчі богослужбові книги щоденного призначення. В ІР ця група богослужбових книг представлена 42 рукописами, серед них 2 Октоїхи, 13 Тріодей та 27 Міней (дві з них є частинами конволюту).

Півчі богослужбові книги та фрагменти рукописів відкладалися

у збірках Київської духовної академії, Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, Києво-Софійського собору, Києво-Печерської лаври, бібліотеки митрополита Макарія, Університету св. Володимира, Пустинно-Миколаївського монастиря, Десятинної церкви тощо.

Найбільшу кількість складають **Мінеї** – богослужбові книги або книги для читання, що містять життя святих, сказання про церковні свята та повчання. Назва “мінеї” у перекладі з грецької означає “місяць”, оскільки тексти в них розміщуються відповідно до днів пам’ятей святих¹.

Мінеї поділяються на службові та четві. Службові призначаються для церковних служб. Четві – для позабогослужбового читання і містять життя святих, сказання про свята та повчання. В ІР зберігається лише одна українська четвя Мінея (ф. 312, № 281), решта – Мінеї службові.

Службова Мінея вперше була укладена у VII–VIII ст. у Візантії. Службові Мінеї були перекладені старослов’янською мовою з грецької у числі необхідних для богослужіння книг в Болгарії або на Афоні наприкінці IX – на початку X ст., звідки вони поширилися на Русь. На Русі склад мінейних богослужінь відповідав церковним установам: спочатку вони переписувалися за Студійським Уставом, який був введений у Київській лаврі у 1070 р., потім, за Єрусалимським Уставом, що був прийнятий Церквою від другої половини XIV ст.

Мінеї службові поділяються на місячні, святкові та загальні. Мінеї місячні містять служби за місяцями за церковним календарем. На кожен день місяця наявна пам’ять одного чи кількох святих, ці служби й знаходяться в Мінеях. В один кодекс звичайно входять тексти служб на один місяць (ф. 312, № 281; ф. 1, № 7485 та ін.); рідше – на два (ф. 301, № 127л; ф. 307, № 427), або три місяці (ф. 301, № 125 л). Вказівка на місяць міститься на початку книги, якщо назва відсутня (наприклад, не збереглися перші аркуші), місяць може бути встановлений за назвами свят або днів пам’ятей святих за Місяцесловом.

Мінея святкова (Мінея цвітна, можливі також назви Анфологійон, Анфологій, Трефологійон, Трефолой) містить вибрані з Міней місячних служби на 12 Господніх та Богородичних свят (Різдво Богородиці, Воздвиження, Введення, Різдво Христове, Богоявлення, Стрітення, Благовіщення, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесення, Трійця, Преображення, Успіння). Крім того, святкова Мінея містить служби

на свята та святим, яких особливо шанує православна Церква (Різдво Іоанна Предтечі, Іоанна Богослова, Петра й Павла та деякі ін.). Цій різновид Міней зазвичай містить в одному кодексі святкові служби півріччя. Так, український Трефолой (ф. 312, № 88) містить служби святим з лютого по серпень, а Трефолой сербського письма (ф. 312, № 90) – служби з березня по серпень.

У зібранні ІР серед 28 службових Міней переважають Мінеї місячні (20 од.). **Загальні Мінеї**, датовані XVI ст., у яких містяться служби загальні всім святим того чи іншого лику (наприклад, преподобним, мученикам та ін.), в зібранні ІР відсутні.

Тексти служб у Мінеях розміщуються за богослужіннями: на вечірні, на утрени і т.д. Як правило, спочатку кожної служби йдуть стихири, канони, а потім – сідалні, кондаки та ікосо.

Мінея постійно поповнювалася службами новим канонізованим святим та явленням іконам Божої Матері, тому дослідник тексту рукопису повинен ретельно вивчати назви свят, які містять імена святих, звертаючи особливу увагу на дати помісних соборів, які займалися канонізацією. Перш за все, для богослужінь новим святим укладали канони, потім вже створювали стихири. Варто зазначити, що канони окремим святим, які особливо вшановувалися у певній місцевості, могли складатися до канонізації. Слід враховувати дати канонізації декількох святих Православної Церкви XVI ст., які можуть знадобитися у датуванні РК (наприклад, у 1540 р. – Саватій та Зосима Соловецькі, у 1547 р. – митрополит Іона, у 1579 р. – Антоній Сійський та деякі ін.).

У деяких Мінеях місячних у складі ІР наявні служби давньо-руським та українським святим. Творці богослужінь, укладаючи піснеспіви новим канонізованим святим, використовували для цього грецькі зразки, творчо переробляли їх та писали самостійні та своєрідні стихири та канони. Так, українська Мінея (ф. 301, № 125 л) містить службу київському митрополиту Петру, “новому чудотворцю”.

Якщо Мінея містить богослужіння на більшу частину року, то **Тріодь** – це богослужбова книга, яка містить служби певних днів року – богослужіння Великого посту та періоду від Пасхи до Трійці.

Тріодь поділяється на Пісню та Цвітню. **Пісна Тріодь**, починаючись з неділі про митаря і фарисея, містить служби трьох підготовчих тижнів до Великого Посту та служби власне Великого Посту до утреньї п'ятниці шостого тижня Посту включно. **Цвітня Тріодь** починається зі служби вечора того ж дня і продовжується до не-

ділі Всіх святих (перша неділя після Трійці) включно. Цей поділ присутній в усіх слов'янських Тріодях до другої половини XVII ст., коли після Никонівської реформи мали місце зміни відповідно до виправлень за грецькими богослужбовими книгами. Від другої половини XVII ст. Пісна Тріодь закінчувалася службою у Велику Суботу, а Цвітна починалася від Пасхального тижня.

Характерною ознакою Тріоді Пісної є наявність у ній канонів з трьох пісень у щоденних службах; у недільні дні канони містять 8–9 пісень. Саме канони є основною складовою частиною Тріодей. Крім канонів, Тріодь містить звичайні піснеспіви: стихирини, прокимни, сідальні, світільні. Від Октоїха, де в службі одного дня наявні піснеспіви одного гласу, Тріодь відрізняється наявністю в ній піснеспівів різних гласів. Якщо книга не має загального заголовка або є уривком без назви, для ідентифікації тексту слід розглянути його склад. Служби в Тріоді йдуть за утрєніми та вечірніми службами днів тижня.

Пісна Тріодь, якщо в ній збереглися перші аркуші, починається завжди з неділі про митаря і фарисея. Крім назви Тріодь, можлива назва Трипісонець (ф. 301. № 368 п), першим піснеспівом Пісної Тріоді звичайно є: “не бо помолимса фарисейскі братіє. възносами бо себе смиритса...”.

Цвітна Тріодь іноді не має особливого заголовка, починається зі слів: ”в п(т)къ. а. не(д). по(с). по(с)тави(м). сти(х). і на ги возва(х)”. Інціпіт першої стихирини: “дшеполезноюю свершівше четверодестницию и стоую недлю стр(с)ти твоея...”.

Оскільки Мінеї та Тріоді використовували щоденно, вони часто ставали непридатними та потребували реставрування або поновлення. При цьому кілька частин, що збереглися від одного типу книги (як правило, – дві частини) – святкової Мінеї, Мінеї на конкретний місяць, або частини Пісної чи Цвітної Тріоді – часто опрацьовували в один кодекс. Рідше трапляються випадки поєднання в одному кодексі різних видів книг.

Так, українська Мінея (ф. 312, № 89) є конволютом. Перша частина (арк. 1–276) є Мінеєю місячною на жовтень-лютий без початку та кінця, причому шість перших аркушів неможливо ідентифікувати, рукопис в незадовільному стані, багато аркушів втрачено; текст читається з 7 арк., із служби Димитрію Солунському 26 жовтня. Закінчується ця частина місячної Мінеї службою Касіяну Римлянина 29 лютого. Рукопис написаний квадратним дрібним півуста-

вом; на арк. 276 є запис писця Федора Битенського (Битень знаходиться на території сучасної Білорусі); церковнослов'янська мова цієї частини має сліди білоруської мови. При реставруванні цей рукопис був оправлений з Мінеєю святковою (арк. 277–354), яка також була в незадовільному стані, в первісному вигляді у форматі 4°: при реставруванні довелося навіть доклеювати нижні поля аркушів до потрібного формату (2°). Рукопис зберігся теж частково: він містить служби Георгієві Побідоносцю, Різду Іоанна Предтечі, апостолам Петрові та Павлові та Успінню Богородиці. Ця частина конволюту українська, написана, можливо, на Волині, і там само оправлена з першою Мінеєю місячною в один кодекс.

До книг щоденного призначення слід віднести також Октоїхи², які містять песнеспіви богослужінь тижневого кола. Сім служб, що відповідають сімом дням тижня, співаються протягом цього тижня одним наспівом або “гласом”. Усього таких гласів вісім, тому збірник отримав назву Октоїх (“восьмигласник”). Октоїх, як правило, складається з двох книг: кожна по чотири гласи. Започаткував створення Октоїха в VIII ст. Іоанн Дамаскін, він уклав песнеспіви недільних богослужінь. Потім, від IX до XIII ст., ці піснеспіви були розширені, і до них були додані піснеспіви щоденних богослужінь іншими авторами, у тому числі і давньоруськими: деякі піснеспіви у недільній службі полунощниці були додані Кирилом Туровським.

Відмінною ознакою структури Октоїха є поділ піснеспівів за гласами, а у складі гласів – за днями тижня; у кожному дні є вечірня та утрєня служби. У кожному гласі піснеспіви починаються з недільних служб, котрі, в свою чергу, починаються з суботніх вечірніх служб – малої та великої вечірні та повечір'я; за ними йдуть утрєні недільні служби – полунощниця, утрєня та літургія; потім – служби щоденні, починаючи з понеділка. Оскільки в охоплений період Октоїх ще знаходився у стадії становлення, важливим є детальний аналіз додаткової частини тексту, що може варіюватися у різних рукописах.

Октоїх третьої чверті XVI ст. (ф. 312, № 87) зберігся у фрагментарному вигляді й містить розрізнені піснеспіви восьми гласів. Аркуші при повторному оправленні були переплутані. Додатковою частиною є покажчик євангельських та апостольських читань. У додатковій частині до основного тексту наявні євангельські стихири, євангельські та апостольські читання за днями тижня на утрєні та літургії.

Рукописний Октоїх (ф. VIII, № 545) 70–80-х років XVI ст. теж

зберігся в дуже незадовільному стані – без початку і кінця, більша частина аркушів вирізана або вирвана. До служб увійшли євангельські читання. До ірмосів додані ірмоси канонів Трійці та Хресту.

Півчі книги мають свою систему зовнішнього оформлення сторінки, систему рубрикації. В них рубрикуються, як основні структурні елементи, назви служб (у колонтитулі) та назви піснеспівів (на бічних полях). Так, у Тріодях на бічному полі позначаються назви піснеспівів (“троїчні”, “богородичні”, “мученичні”) із скороченням під титлом (ф. 302, № 16; ф. № 26 п; ф. I, № 3937). “Троїчні” часто позначаються малюнком – “рибкою” (ф. 301, № 133 л). У Цвітній Тріоді (ф. 301, № 143 л) у колонтитул на верхнє поле виноситься рубрикація днів та ініціптів читання.

У Мінеях місячних та святкових (ф. 308, № 551; ф. I, № 4956-6; ф. 306, 27 п) у колонтитулі на верхньому полі позначаються числа та назви місяців богослужбових читань. *Богородичні (тропарі, присвячені Богородиці) та номер гласів рубрикуються на бічному полі.*

У деяких Мінеях на бічних полях трапляються особливі значки – значки свят, що за кількістю молитвословій у службах поділяються на шість розрядів – за ступенем величини свята. Великі свята позначаються знаком “червоний хрест у колі”; середні свята першого розряду – “червоний хрест у півколі”; середні другого розряду – “червоний хрест”. Малі свята позначаються знаками “три крапки у півколі” червоного кольору – для першого розряду й той самий знак чорного кольору – для другого. Шостий розряд днів не є святковим і не має значка. Значки свят можуть виноситися на бічне поле також в уставах (ф. 302, № 18) та псалтирях слідуваних (ф. 302, № 20).

В Октоїхах (ф. 312, № 87) у колонтитулі на верхнє поле винесені назви дня служби та позначення гласу. На бічному полі рубрикуються окремі піснеспіви, як правило, – богородичні, троїчні (тропарі, присвячені Трійці) та мученичні (тропарі, присвячені тому чи іншому мученику).

Богослужбові книги щоденного призначення, як і всі РК, мають свою систему оздоблення, яка має на меті не лише прикрасити окремі частини аркушів чи всього рукопису, а й, здебільшого, чітко показати початок нового за змістом уривка або виділити призначення окремої частини тексту. Художній елемент в оздобленні пов’язаний зі змістом самого тексту, який він відділяє. Основні структурні елементи оздоблення – ініціали, заставки, кінцівки, заголовки – мають у РК також і смислове, а не лише естетичне навантаження.

На оформлення рукопису впливали різні фактори. З одного боку – рукопис міг бути створеним на замовлення чи на продаж, міг передаватися як дар, вклад; має значення оточення, в якому був написаний рукопис та кому він був призначений. На організацію тексту та співвідношення орнаментальних елементів на сторінці також впливало функціональне призначення РК – була вона богослужбовою чи четью.

Мінеї місячні, Тріоді, Октоїхи як богослужбові книги щоденного призначення мають мінімальний набір прикрас або зовсім не прикрашені. Заставки – головна прикраса РК – у цих рукописах, як правило, відсутні. Заголовки виконані простою в'яззю; ініціали – прості, кіноварні, без оздоблень. Кінцівки трапляються епізодично.

У Мінеї місячній на листопад (ф. 308, № 551 п) заставки та кінцівки відсутні. Заголовки кожного дня місяця виконані в'яззю. Заголовні ініціали виконані кіновар'ю, іноді прикрашені рисочками і крапками.

У Мінеї місячній на травень – червень (ф. 311, № 575 п, V–VI) зрідка трапляються контурні ініціали, внутрішній простір яких заповнений елементами рослинного орнаменту.

У Мінеї місячній на грудень – лютий (ф. 301, № 125 л) заставки відсутні. У кінцівці на арк. 125 зв. текст розташований у вигляді зрізаного конуса. Заголовні ініціали часом прикрашені стилізованими завитками і крапками. Заголовки виконані простою в'яззю.

У двох Тріюдах Цвітних (ф. 312, № 78 та ф. 312, № 82) заставки, кінцівки відсутні. Заголовні ініціали орнаментовані невеличкими рисочками і завитками.

У двох Октоїхах (ф. 312, № 87; ф. VIII, № 545) будь-які прикраси відсутні.

Дещо різноманітніше художнє оформлення мають святкові богослужбові книги: святкові Мінеї та Трипіснеці, виконані, можливо, на замовлення.

У Мінеї святковій (ф. 160, № 420) чотири заставки виконані й частково зафарбовані кіновар'ю: на арк. 1, 165, 290 це прямокутні плетінки; у верхніх кутах перших двох прямокутників розташовані стилізовані вузли. На арк. 356 прямокутна плетінка з елементами рослинного орнаменту з боків, частково зафарбована, частково заштрихована кіновар'ю. По-різному оформлений текст у шести кінцівках. На арк. 82 текст розташований у вигляді подвійного зрізаного конуса, під ним – віньєтка. На арк. 164 – у вигляді зрі-

заного конуса, під ним – три повні й один скорочений рядок. На арк. 303 зв. текст – у вигляді зрізаного конуса, під ним – повний рядок. На арк. 413 зв. та 420 зв. текст – у вигляді зрізаного конуса. На арк. 417 зрізаний конус, орнаментований по краях стилізованими квітами, під текстом – рука, що тримає гілку. Ініціали кіноварні з крапкою посередині, прикрашені орнаментованими розчерками і завитками.

У Трипісниці (ф. 301, № 368 п) оздоблення виконане з великою художньою майстерністю, надзвичайно каліграфічно та строго симетрично. Перша заставка на арк. 1 виконана чорнилом у стилі двоконтурної балканської плетінки з трьох потрійних кіл у двоконтурній рамці; фони виконані червоною, зеленою та блакитною фарбами. У надверші³ – елементи рослинного орнаменту. На арк. 240 розташована плетінка, схожа до першої, але з п'ятьох кіл, без рамки. Ініціал на арк. 240 двоконтурний плетений, виконаний чорнилом і зеленою фарбою, а в'язь на цьому ж аркуші є рідкісним випадком, коли через слово в ній чергується кіновар та фарба іншого кольору (зелена). Решта ініціалів рукопису виконана кіновар'ю, прикрашена елементами рослинного орнаменту, розчерками і завитками; у заголовках – в'язь.

Розглядаючи питання походження півчих богослужбових книг, варто відмітити, що переважну кількість богослужбових книг складають українські рукописи. Незначна частина припадає на російські та сербські богослужбові книги XVI ст., що потрапили на територію України різними шляхами, швидше стихійно, ніж спрямовано, і осідали, головним чином, у монастирях.

Про історію виникнення та побутування списків богослужбових книг свідчать різноманітні записи: купчі, дарчі, записи замовників, однак більшість з них – вкладні. Так, у Мінеї місячній середини XVI ст. на грудень–січень (ф. 301, 125 л) є вкладний запис 22 грудня 1731 р.: “ во имаѡт)ца и Сна и Стаго дха. Аминь. Року божиа а.г.ла. мца декабрїа, дн кв ; Ва(с)ко Авдѣи, Назарь Лева(н)чичь рабъ бжи(и) Игнатъ Авдѣшукъ со женою своею Пара(с)кевиею из дочкою Уланою; своею за ѡпущение грѣховъ своихъ и хто бы имѣлъ ѡ(т)дѣли(т)и ѡ(т) се(я) церкви Стаго Архистратига Хри(с)това Михаила анафема і прокля(т) да будетъ прокля(т) ”.

Запис у сербській Тріоді Пісній 1522 р. свідчить про те, що в деяких випадках рукопис створювався для адресного продажу або вкладу: “сію книгоу глемый триход п(исал) богати грѣхо(м)

лаврѣнтіе Расод... язички своима рѣкама в лето тысщно и лм ѡкѣпа плати стараць вѣкобрзь златицѣ за свою дшу и са своихъ родитела дшу а гдѣ да еа прости и родителе его прѣчтаа мѣ помощница била на страшному сѣ(д) и родителе(м) его.”

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що до XVII ст. здебільшого склалася текстова структура богослужбових книг та система їхнього зовнішнього оформлення. Незважаючи на використання канонічної церковнослов'янської книжної мови, Мінеї, Тріоді та Октоїхи вже мають чіткі мовні відмінності в XVI ст. Актуальним завданням, що потребує більш детального вивчення, залишається питання текстових редакцій, тому, що тексти богослужбових РК, хоча в основному і склалися до XVI ст., однак охоплений нами період ще є періодом їхньої стабілізації. Науковий опис богослужбових РК має відтворювати багатоаспектний характер їхнього дослідження, який охоплює усі можливі напрями вивчення історії книги, її структури, оформлення, текстового аналізу, мовних особливостей тощо.

¹ *Рогов А.И.* *Минеи (справка) // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР.– М, 1973.– Вып. 1.– С. 297.*

² У статті аналізуються ненотовані Октоїхи.

³ Надверше – елемент художньої прикраси заставки, що розміщується над її центральною частиною.